

М. Антонович

Українське Історичне Товариство

Монреаль, Канада.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ЛИСТУВАННІ ІВАНА ФРАНКА

Тема Михайло Грушевський та Іван Франко протрісалася не раз. Покійне «радянське франкознавство», переповнене найгострішими нападками на М. Грушевського, постійно підкреслювало якісь ідеологічні розходження між цими двома славними діячами українського життя, при чому в цих вправах пера Франко обов'язково виступав як «революційний демократ», а Грушевський як «буржуазний націоналіст».¹ З дійсним станом речей ці намагання радянських літературознавців ідеологізувати проблему не мали нічого спільного, а по суті, численні статті, в яких мова була про взаємовідносини між двома велетнями українського життя на порозі нашого сторіччя, мішали з болотом не лише Грушевського — це ж було приписано згори — але непрямо принижували і Великого Каменяра, оскільки в цих горе-статтях, «наукових працях» і монографіях — слава виняткам — і сам Франко, не зважаючи на компліменти, часто виходив якоюсь недолугою, обмеженою людиною, себто відбивав рівень борзописців, які про нього складали свої праці, виконуючи свої партійні замовлення.

Протягом років назбиралося безліч гнівних засуджень «буржуазного націоналіста» Грушевського, який, нібито, постійно принижував, поборював і всіляко нищив «революційного демократа» Франка.² Олії до вогню долила з свого боку дочка Франка, Анна Ключко, якої з'ясування взаємин Франка з Грушевським у її споминах про батька так і починаються: «Та надійшли події, що скорим темпом приспішили катастрофу цілої родини».³ (Мова про приїзд М. Грушевського до Львова).

Це й спонукало Володимира Вікторовича Дорошенка написати статтю «Іван Франко і Михайло Грушевський»,⁴ в якій він досить вичерп-

¹ Напр. у *Зібранні творів у 50-ти томах* Івана Франка, т. 50, Київ 1986, ст. 450.

² Напр. О.І. Дей, *Іван Франко. Життя і діяльність*. Київ 1981, ст. 277.

³ Анна Франко-Ключко, *Іван Франко і його родина. Спомини*, Торонто 1956, ст. 50.

⁴ В. Дорошенко, Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність* 1962, ч. 1, ст. 16-36, ч. 2, ст. 10-23. Статтю написав автор 1957 р., як видно з початку (ч. 1, ст. 16).

но і дуже об'єктивно з'ясував взаємини між цими непересічними діячами.

В. Дорошенко прийшов до висновку, що на самому початку свого перебування у Львові, від осени 1894 р. М. Грушевський міг і справді «ставитися до Франка... здержаново»,⁵ але скоро ці взаємини перейшли у тісну співпрацю, і до 1907 р. І. Франко та М. Грушевський співпрацювали в повній згоді, а після того зносини між ними внаслідок хвороби Франка погіршилися, хоч і лишилися, поза кількома винятками в рамках *noblesse oblige*.

Спомини Гандзі, як загально називали українці дочку Франка перед першою світовою війною, В. Дорошенко хвалить за добре з'ясування відносин між дітьми і батьками,⁶ але доводить їх фантастичність і безпідставну ворожість до М. Грушевського.⁷ Листи Франка, яких Дорошенко не зінав, не лише підтверджують дані Володимира Вікторовича, але й доповнюють їх новими фактами, які вказують, що відносини між Франком і Грушевським навіть мали досить інтимний характер.

У 50-му томі творів Івана Франка упорядники помістили 43 з усіх 45-ти збережених листів І. Франка до М. Грушевського, які дотепер ніде не друкувалися і становлять цінне джерело до вивчення їх взаємин, незважаючи на те, що упорядники зазначили, що це «листування... має діловий характер», в якому «І. Франко полагоджував з ним (М. Грушевським) різні питання як з редактором Записок НТШ... і одним з редакторів «Літературно-наукового вісника»...»⁸

Насправді це листування дуже цінне і цікаве, бо заторкує цілий ряд справ, які треба брати до уваги при вивченні наукових, адміністраційно-організаційних і суто дружніх зносин Івана Франка з М. Грушевським за десятиріччя 1897-1907, а далі вже й не таких дружніх взаємин (1908-1913).

Звичайно листи І. Франка до М. Грушевського не вичерпують усіх аспектів, хоч би вже й тому, що дотепер не опубліковано листів Грушевського до Франка. Тай більша частина комунікацій між ними відбувалася під час особистих зустрічей, чи то вранці (в домі Грушевсь-

⁵ Там таки, ч. 1, ст. 25. В. Дорошенко приписує це початковим впливам на Грушевського — О. Барвінського, а також київських друзів Михайла Сергійовича В. Антоновича та О. Кониського.

⁶ Сучасність 1962, ч. 1, ст. 31.

⁷ Там таки.

⁸ Іван Франко, *Зібрання творів*, т. 50, ст. 484. Автор цих рядків звернувся до відповідального секретаря видання і одного з упорядників цього тому Федора Петровича Погребенника, подати хоч приблизний зміст двох ненадрукованих листів. На превеликий жаль, у з'язку з хворобою та переобтяжженням працею Федір Петрович міг відповісти лише загально: «Думаю, що нічого страшного в тих листах І. Франка до М. Грушевського нема. Такі були часи, страх і цензура ще вітали і над п'ятдесятим томом, хоча не були вже такими й страшними».

кого), чи пополудні в кав'ярні «Метрополь»,⁹ чи врешті в будинку НТШ, в якому Грушевський разом з Франком і Гнатюком, а в перші роки і з Томашівським на своїх плечах несли ввесь тягар праці НТШ.

Незважаючи на ці обмеження листи Франка до Грушевського по дають дещо цікаве і дотепер невідоме. Велика частина листів присвячена і справді поточним діловим справам. Ці листи треба поділити на два періоди, як про це щойно була мова 1. 1897-1907 і 2. 1908-1914. У 1914 р. листування між ними припинилося, оскільки Грушевський виїхав на Україну, а звідтіля був засланий далі.

Від першого друкованого листа (23.IX.1897),¹⁰ Франко постійно згадує також особисті, інтимні справи, які вказують на те, що вже й тоді співпраця між ними була тісна і перейшла в дружні, близькі зносини. Крім ділових справ, у цьому листі Франко згадує, що «Варлаам» закінчив «з тяжкою бідою, пищучи серед болю голови і загального ослаблення і супроти виразного заказу лікаря...».¹¹ «Мое здоров'я сильно підкопане, — продовжує Франко, — і я попросту в розпуці, що з собою робити далі...» та повідомляє, що хотів їхати до К[иєва], але російська влада його не пустила.¹²

Таких інтимних повідомлень Франко байдужим, постороннім людям не писав би. Подібно в листі з липня 1899 р.: «Мое здоров'я не надто добре. Деколи рано плюю кров'ю, потім знов робиться ліпше...»;¹³ у серпні того ж року: «Мое здоров'я трохи поправилось, тільки голова втомлена...».¹⁴ Такі повідомлення можна інтерпретувати як важливі з уваги на працю в НТШ, подібно, як і повідомлення в листі з вересня того ж року про незадоволення в Києві з приводу того, «що їх не іменовано (Мельничка, Багалій, Житецький). Спеціально гніваються за щось на Вас»¹⁵ і радив Грушевському по дорозі з Кавказу заїхати в Київ і вияснити ситуацію.¹⁶

Тут варто вказати на два листи Франка з трохи пізнішого часу. Перший від 20 листопада 1901 р. до Б. Грінченка описує невимовно трудні відносини, в яких приходилось Грушевському працювати у Львові,¹⁷ а другий від 23 січня 1905 р. присвячений оцінці Грушевського як східноукраїнського діяча в Галичині в порівнянні з попередниками.¹⁸

⁹ В. Дорошенко, *Сучасність*, 1962, ч. 1, ст. 35.

¹⁰ І. Франко, *Твори*, т. 50, ст. 92. Арабські числа означають день, римські місяць.

¹¹ Там таки.

¹² Там таки.

¹³ Цит. твір, ст. 136.

¹⁴ Лист від серпня 1899, ст. 138. Ми подаємо листи за виданням, яке ми наводимо з прим. 8. Упорядники вживають теперішній правопис.

¹⁵ Лист з вересня 1899, ст. 139. Мова, очевидно про те, що Мельник, Багалія і Житецького не обрано членами НТШ.

¹⁶ Там таки.

¹⁷ Т. 50, ст. 177-187.

¹⁸ Там таки, ст. 261-262.

Пишучи Грінченку про кризу в НТШ Іван Франко вказує на те, що непорозуміння наростили «кілька літ...» були різні причини: одному не дано в пору задатку за будучу працю — вже йому кривда. Другому упімнено, що треба відробити взятий завдаток — і сьому кривда. Третьому представлено, що коли взяв на себе обов'язок у Товаристві, то повинен сповнити його — і сей покрутив носом. Заставши адміністрацію Товариства в повнім патріархальнім безладді, проф. Груш. мусів заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів...» (ст. 177-178). Цитування можна було б продовжити — воно лише доповнило б картину розладу...

Звернемо увагу на позитивний образ, який дає І. Франко про роль Грушевського в розвитку Галичини. У згаданому листі до Зубрицького він підкреслює, «що зайніціовані проф. Грим взаємини (між Україною і Галичиною) уперве були поставлені не лише на легальні, але й на офіційно санкціонованій дорозі» (ст. 261). Далі він проводить паралелі між працею попередників Грушевського (із східних земель) і ним самим. «Куліш — безцільне і безпрограмове дилетанство... Драгоманов — головно політика і вироблення критичного світогляду, Грушевський — практична наукова робота, не чужа й практичних політичних питань» (ст. 261).

Від 1901 р. у листування Франка з Грушевським входить ще один момент, що поглиблює інтимність взаємин між обома діячами. У цьому році почала себе гостріше проявляти психічна хвороба дружини Франка, а це утруднило ситуацію Франків, які саме вирішили будувати поряд з Грушевськими хату. Іван Франко мусить раз-у-раз позичати гроші в Грушевського, часом досить значні суми. Раніше фінансові трансакції обмежувалися тим, що Франко просив Грушевського, який багато подорожував, придбати йому ту або іншу книжку потрібну для наукової праці. Отже мова про малі суми грошей.

Тепер це зміняється: 16.XI. 1901 р. Франко просить Михайла Сергійовича «дати д(обродію) Заходньому сьогодні 1000 гульд., а я постараюся звернути Вам їх коли не завтра, то найдалі до вівторка». ¹⁹ Після двох тижнів (кінець листопада — початок грудня) просить Грушевського позичити йому 300 гульденів;²⁰ приблизно в той самий час просить почекати із зворотом йому грошей за шафу.²¹ Ці позики стоять у зв'язку з будуванням дому.

У 1906 р. здоровельна тай фінансова ситуація Франка значно погіршується і він (27 жовтня) радиться з Грушевським у справі продажу

¹⁹ Там таки, ст. 177 (521).

²⁰ Там таки, ст. 191 (523).

²¹ Там таки, ст. 199 (525-526).

дому і бібліотеки, а разом з тим з уваги на «повне вичерпання сили» уважає «себе нездібним до такої праці, як редактування ЛН «Вісника» і не бачить „можності держати далі дім”».²² Тепер у листуванні відбиваються перші сліди якихось непорозумінь між Франком і Грушевським. Як звичайно буває, невдоволення переносяться на інші справи навіть сuto побутові — нічне гавкання собак дітей Франка. Все ж таки взаємини далі лишаються, якщо судити по безпосередньому листуванні між Франком і Грушевським, коректні.

Як і перед тим Франко постійно інформує Грушевського про працю редакції ЛНВ (Грушевський переконав Франка не кидати журнала і не продавати будинку, принаймні Франко цих справ більше не порушує в листах до Грушевського. Ми не помилмося, коли припустимо, що Михайло Сергійович пообіцяв і далі фінансово помагати в разі потреби). Як і раніше, інформує Грушевського про ЛНВ, Записки НТШ тощо. Коли ж існували якісь непорозуміння між ними, то аж до 1908 р. вони в листуванні не згадуються.

Проте вони виявляються в листах Франка до інших (Вовка, Трегубова тощо).²³ Листування між Франком і Грушевським далі зберігає коректний, а навіть можна сказати, дружній тон. Франко інформує Грушевського про всі новини (заходи спровадити Франка до Петербургу чи до Болгарії) обговорює кореговані ним праці та врешті описує перебіг лікування в Ліпіку (Хорватія) тощо, радить, що друкувати в «Записках НТШ» та в ЛНВ, а часом згадує свою працю над українською літературою.²⁴

Конфлікт між ними виник наприкінці 1907 р. над питанням, де друкувати «Історію української літератури», над якою І. Франко працював довгі роки, але так і не скінчив,²⁵ хоч і робив конкретні заходи видати її. Трохи згодом Франко писав Ф. Вовкові (20 лютого 1908), «що проф. Грушевський поставив собі за довг чести видати сю літературу, коли буде готова, накладом видавничої спілки і здобув уже й 1000 р.[інських] гонорару для мене...».²⁶

Однак, під свіжим враженням спору Франко писав Трегубову «поДовгих літах мовчанки»²⁷ (під строгим секретом). Грушевський заохочував Франка написати «Історію української літератури»,²⁸ а коли він її написав

«нараз із великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом. Зразу він домагався, щоб я друкував її в ЛНВ, та коли я звер-

²² Там таки, ст. 298-299 (577).

²³ В. Дорошенко, Сучасність 1962, ч. 2, ст. 11.

²⁴ Листи Франка з 1908 р. до Грушевського від січня 1908, 24.III., квітень-червень того ж року і т.д.

²⁵ Вийшла в 40-му т. творів І. Франка 1983 р. (пор. ст. 475).

²⁶ І. Франко, Твори, т. 50, ст. 351.

²⁷ Лист від 30.XI. 1907, ст. 337.

²⁸ Там таки.

нув його увагу на те, що праця надто простора і для читачів ЛНВ може бути нецікава, він замовчав, але робив усе можливе, щоб пересікти мені всяку можність її опубліковання».²⁹

Франко описує, як Грушевський не хотів допустити її до друку у Видавничій спілці, ні в виданнях НТШ. Тепер Франко через Тригубова цікавиться можливостями видання цієї історії в Києві.³⁰

Крім того виданням цієї «Історії української літератури» зацікавилося петербурзьке товариство ім. Шевченка, яке пропонувало Франкові гонорар у тисячу рублів.³¹

Якщо цей спір першопричина,³² то треба припустити, що Франко хотів видати свою «Історію» окремим виданням, а Грушевський хотів її друкувати в ЛНВ. З перенесенням цього журнала в Київ, Грушевський боявся за рівень його і хотів забезпечитися великою працею Франка. На це вказує Р.С. до листа Вовкові від 16-17.XII.1907 р., де Франко пише:

«... говорив сьогодні з проф. Грушевським. Він, почувши про Ваш проект від Гнатюка, раптом став на тім, що я обов'язаний дати літературу для «Вісника», що у мене контракт і що сам він зв'язаний своєю обіцянкою надрукованою в «Ділі» і в «Віснику», що Франко дастъ нарис історії літератури до «Вісника»...»³³

Як пише В.В. Дорошенко Грушевський вирішив присікти інтриги, які ходили по Львову про спір між ним і Франком і переконав Франка підписати спільну заяву, яку Грушевський помістив у «Ділі» (ч. 262) і в «Раді» ч. 265:

«Від проф. Грушевського і д-ра Івана Франка одержуємо отсе письмо: З огляду на поголоски, які розширюють в нашій суспільності деякі наші «приклонники», мов би в редакції «Літературно-наукового Вісника» заповідаються якісь корінні зміни, заявляємо рішучо, що поголоски ці вповні безпідставні. Оба ми будемо брати близьчу участь в сім виданню, а д-р Франко, звільнившись від деяких механічних робіт по редакції, буде мати спромогу вкладати навіть ще більше праці літературно-наукової. Між іншими, зараз по викінченню свого нарису історії української літератури, над яким тепер працює, зачне її друкувати в тім же журналі. Прибуде також цілий ряд

²⁹ Там таки, ст. 338.

³⁰ Там таки.

³¹ Там таки, ст. 345.

³² Ольга Франко, без ніяких причин з перших же днів знайомства знена-виділа Грушевських і постійно настроювала свого чоловіка проти них, отже треба дивуватися, що понад десять років між Франком і Грушевським взаємні утрималися на такому рівні дружби і довір'я. Ворожнеча взагалі до всіх чужих, а до Грушевських зокрема, була постійною кісткою незгоди між Франком і його дружиною. Це знаємо також із споминів дочки Франка, Анни Франко-Ключко (Пор. прим. 3).

³³ І. Фанко. *Твори*, т. 50, ст. 342.

нових постійних співробітників і журнал буде значно побільшений. У Львові, 2 н.с. грудня.

М. Грушевський, Іван Франко».³⁴

У цитованому вже листі до Федора Вовка (16.XII.1907) д-р Франко коментує цей спільній лист так:

«З не зовсім зрозумілим поспіхом проф., вернувши з Києва і почувши про себе (що Грушевський, мовляв, витискає Франка з НТШ), поспішився оголосити в «Ділі» кумедну заяву (яку і я мусів по своїй слабості підписати), що між нами нема ніякого розладдя і що я згодився друкувати свій нарис, коли він буде(!) викінчений у ЛН «Віснику»... Я не розумію гаразд поступування проф. Груш. в сій справі, бо ж він не поцікавився... як виглядає моя робота... а тепер сам заварив кашу і пошив мене в дурні. Се мені за мою 10-літню працю... і за те довір'я, з яким я відносився все до проф. Груш...»³⁵

Тут варто внести дрібну коректуру в твердження В. Дорошенка; коли він каже, що здоровельний стан Франка погіршувався протягом 1906-07 років, то це зовсім правильно і ми це підтвердили цитатами з його листів, однак катастрофічний стан настав щойно на початку 1908 р. після удару. Це нещастя Франка пережила дуже близько ціла Галичина, а в першу чергу НТШ. Тоді зібрано значну суму для хворого Франка, з якої він черпав до кінця своїх днів при допомозі повіреного Бандрівського. Грушевський ще раніше дійшов згоди з Франком, задовольнив його бажання і погодився видати його «Літературу» у Видавничій спільноті.³⁶

Взагалі треба сказати, що між ними тривали далі, якщо не дружні, то принаймні коректні відносини аж до 1913 р. Коли хворий і частково спаралізований Франко приїздив до Києва 1909 р., то галюцинації його були пов'язані з Драгомановим, а не з Грушевським, як це знаємо з споминів Д.І. Дорошенка.³⁷ Між Франком і Грушевським продовжується коректне листування, як і до початку важкої хвороби. Якби ми не мали інших джерел, то можна було б подумати, що в їхньому відношенні нічого не змінилося, хіба що тепер листування стало менш інтензивне.

Щоправда, в листах до інших Франко собі дозволяв на саркастичні коментарі на адресу Грушевського. Так наприклад, на листа Надії Кібальчич, яка нарікала, що редактор ЛНВ відіслав їй прислані для другу твори назад, Франко відписує:

«Я мав розмову з проф. Грушевським про редагування «Вісника» в р. 1908

³⁴ Сучасність, 1962, ч. 2, ст. 11.

³⁵ І. Франко, *Твори*, т. 50, ст. 342-343.

³⁶ Там таки, ст. 351. Лист писаний у Львові 20.II.1908.

³⁷ Д. Дорошенко, *Мої спомини про давнє минуле*, 1901-1914. Вінніпег 1949, ст. 103-110.

і про прямо скандальні речі, які друкувалися там... Не знаю, які твори Ви посилали йому, але все-таки думаю, що гірших від того, що там друкували Леся Українка, Хоткевич і оба Грушевські, Ви не могли написати».³⁸

Звичайно, таких листів не треба брати надто поважно. Лише від 1913 р. Франко почав у досить нервозних листах вимагати від Грушевського грошей, які йому, на його думку, були винні різni видавництва, що мали відношення до Грушевського.³⁹

Відома також справа листа Франка до В.В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р. з гострим випадом проти «фальшивих історичних конструкцій проф. М. Грушевського, яких слабість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик». Про це вичерпно пише сам В.В. Дорошенко в цитованій тут «Сучасності». Зрештою в передмові до своїх «Причинків»⁴⁰ Франко далеко достойніше і об'єктивніше оцінив труд Грушевського, хоч в деяких питаннях і дискутує з ним, часом досить вдало.

Загально можна сказати, що недруковані дотепер листи Франка до Грушевського, які ввійшли в останній том 50-титомника лише підтверджують правильність статті Володимира Вікторовича Дорошенка надрукованої в «Сучасності» 30 років тому, однак вони значно доповнюють дані Дорошенка, який не знав листів Франка, що зберігалися в архіві.

³⁸ Лист від 9.III.1909 р. *Твори* т. 50, ст. 370-271.

³⁹ Листи від 24.XI. і 6.XII. 1913 р. т. 50, ст. 411-412.

⁴⁰ Писання Івана Франка УІ. *Причинки до Історії України-Руси*. Часть перша. Львів 1912, 196 ст. Напр. ст. 3, 4, 5, 6 і т.д.